

Lýður Björnsson

ÞÁTTUR AF EINARI ÞÓRÓLFSSYNI

Reykjavík fékk fyrirheit um kaupstaðarréttindi með auglýsingu um lausn hinnar íslensku kauphöndlunar frá 18. ágúst 1786. Þetta fyrirheit var síðan eftt með Tilskipun um einkaleyfi kaupstaðanna á Íslandi frá 17. nóvember sama ár. Þar kemur einnig fram að iðnaðarmenn og verslunarmenn (kaupmenn og faktorar (verslunarstjórar) sem höfðu umsjón með verslunum í fjarveru eigenda) sem setjast vildu að í kaupstöðum þessum þyrftu að fá borgarabréf. Einar Þórólfsson varð fyrstur manna til að fá borgarabréf í íslenskum kaupstað og varð fyrsti borgarinn í Reykjavík. Ekki er vitað hvenær ársins 1787 borgarabréf hans var gefið út. Í borgaraskrá Skúla Magnússonar landfógeta frá 5. maí 1791 er Einar sagður vera frá Kaupmannahöfn, hann versli sem lausakaupmaður í Reykjavík og annist um laxveiðina í Borgarfirði. Skúli fógeti gerði aðra borgaraskrá 15. júní sama ár. Þar er Einar Þórólfsson sagður hafa fengið borgararéttindi að hvötum Chr. H. D. von Levezows stiftamtmanns og hafi hann síðan verslað í Reykjavík en vöruúrval í verslun hans sé mjög lítið. Ítrekað er að Einar versli með borgfirskan lax.¹ Borgaraeiður Einars Þórólfssonar er varðveittur. Hann er ódagsettur en þar heitir Einar að vera konungi hollur og trúr og verja hagsmuni konungs og erfingja hans með lífi sínu, góssi og blóði.²

Ætt og uppruni

Nokkur ágreiningur hefur verið um uppruna þessa fyrsta borgara í Reykjavík. Jón Helgason biskup taldi hann vera son Þórólfs bónda Þorbjörnssonar í Engey og tók höfundur þessarar greinar undir þá skoðun biskups í Safni til sögu Reykjavíkur.³ Borgfirðingar hafa verið á öðru máli. Guðmundur Illugason taldi Einar fæddan um 1740 og vera son Þórólfs Arasonar og Signýjar Vermundardóttur, fyrri konu hans, sem þá hafi væntanlega búið í Lundarreykjadal eða Skorradal. Guðmundur segir Einar hafa verið bústjóra hjá Guðríði Einarsdóttur í Síðumúla um 1770, stjúpu sinni og síðari konu Þórólfs Arasonar sem þá var látinn.⁴ Óþarft er að hafa fleiri orð um þetta atriði. Borgfirðingar höfðu rétt fyrir sér. Í bréfi til stjórnar Almenna verslunarfélagsins, dagsettu 14. desember 1772, kveðst

Einar vera fæddur og uppalinn í Mýrasýslu.⁵ Þetta kemur raunar ekki alveg heim við framangreindar upplýsingar frá Guðmundi Illugasyni. Þórólfur, faðir Einars, bjó raunar um skeið sunnan Hvítár. Einar ólst á hinn bóginn upp í Mýrasýslu eftir fyrrnefndu bréfi að dæma og kynni að hafa verið þar í fóstri hjá ættingjum.

Bjarni og Eggert í Borgarfirði

Skúli fógæti kveður Einar Þórólfsson versla með borgfirskan lax og virðist það hafa verið aðalatvinna Einars. Borgfirskar laxveiðiár hafa löngum verið rómaðar. Þeir Bjarni Pálsson, síðar landlæknir, og Eggert Ólafsson skáld ferðuðust um Borgarfjörð á árunum 1753-1755. Eggert getur rannsókna þeirra þar í *Ferðabók* sinni. Þar eru helstu veiðiár í héraðinu nefndar og kostir þeirra tíundaðir. Grímsá er sögð vera veiðisælust, einkum veiðistöð sem tilheyrði Reykholtskirkju. Þar var laxinn veiddur í net og stunduðu tveir menn veiðarnar. Eggert segir 500-600 fullorðna laxa koma í hlut hvors þeirra. Hann segir laxamergðina á vaðinu fyrir ofan veiðistöðina stundum vera svo mikla að hestar ferðamanna geti hvorki stigið í gegnum torfuna né komist áfram. Þetta kveðst Eggert hafa séð og hafi hestarnir fælst busl og sporðaköst laxanna. Mest kvað að þessu á haustin. Eggert telur unnt að stunda þarna laxveiði með miklum hagnaði. Fram kemur að Jóhann Markússon Mum, fálkafangari frá Brabant, hafi árið 1648 fengið konungsleyfi til laxveiða í borgfirskum ám, enda samþykki íslensk yfirvöld þetta og hann geri ekki á hlut landeigenda. Mum mun aftur á móti hafa túlkað leyfið svo að sér væri heimilt að veiða allan þann lax sem gekk í Hvítá. Hann rak því niður staura yfir þveran ósinn og strengdi net á milli þeirra. Aflinn varð svo mikill að Mum hlóð skip sitt á skömmum tíma. Bændur, einkum þeir sem áttu lönd að Grímsá og Norðurá, kærðu þetta að sögn Eggerts Ólafssonar. Lögréttudómur fjallaði um málið og bannaði Mum að þvergirða ána. Var girðingin þá tekin upp og Mum hætti veiðum í Hvítá. Hann hafði byggt hús í Hvanneyrarlandi, væntanlega eins konar söltunarstöð. Páll Gíslason, bóndi á Hvanneyri, fór árið 1652 fram á að fá hús þetta og féllst lögrétta á þau tilmæli. Talið hefur verið að það hafi staðið á svonefndum Hól í Hvanneyrarlandi.⁶

Mun braut gegn eftirfarandi ákvæði Jónsbókar: „Ganga skal guðs gjöf til fjalls sem til fjöru, ef gengið vill hafa. En sá maður er gerðir fyrir, þá skulu þeir er fyrir ofan eiga, gera honum fimmtarstefnu af þingi að brjóta úr. En ef hann vill eigi úr brjóta, þá skulu þeir æsta liði til að brjóta úr.“⁷

Eggert Ólafsson ritaði bók um ferðir þeirra Bjarna Pálssonar og hafði lokið því verki árið 1766. *Ferðabókin* var á dönsku og var prentuð í Sórey

1772-1774, titill hennar var *Vice-Lavmand Eggert Olafsens og Land-Physici Biarne Povelsens Reise igiennem Island*. Ástæða er til að ætla að ýmislegt úr ritinu hafi orðið ráðamönnum kunnugt áður en bókin var prentuð. Landsnefndin fyrri starfaði á árunum 1770-1771. Eitt af viðfangsefnum hennar var að leggja á ráðin um aukningu á lax- og silungsveiði í vötnum. Upplýsingar Eggerts Ólafssonar um laxagengd í borgfirskum ám kynnu að hafa hvatt stjórnvöld til að láta nefndina kanna möguleika á betri nýtingu þeirrar auðlindar en verið hafði. Hér skal einnig bent á að ritari nefndarinnar, Eyjólfur Jónsson, var frá Háafelli í Hvítársíðu og því sveitungi Einars Þórólfssonar.⁸ Hann var fæddur árið 1735 og kynni því að hafa þekkt Einar og fleiri forustumenn Borgfirðinga og miðlað þeim upplýsingum um áhuga stjórnvalda á auknum laxveiðum.

Borgfirðingar taka við sér

Einar Þórólfsson kveðst í fyrrnefndu bréfi frá árinu 1772 hafa komið til Kaupmannahafnar árið 1771 og að hvötum nokkurra landa sinna. Bréf þetta var til stjórnar Almenna verslunarfélagsins. Einar víkur þar að verslunarmálum Borgfirðinga, kveður Mýramenn þurfa að sækja um langan veg til Stykkishólms og Borgfirðinga um viðlíka vegalengd til Hólmsverslunar (Örfiriseyjar). Þetta komi niður á vöruframboði, íbúar héraðsins geti ekki flutt lax um þvílíkar vegalengdir og selt hann í kaupstað. Laxinn sé því einungis nýttur til heimaneyslu en til hennar fari aðeins lítið brot af öllu því magni sem gangi í árnar. Bréfitari leggur því til að tekin verði upp höfn í Hvítárósi og komið þar upp aðstöðu til laxasöltunar. Einnig er lagt til að verkamaður frá Hólmsverslun verði sendur til Borgarfjarðar næsta sumar til að kaupa þar allan þann lax sem íbúar svæðisins vilji selja. Sjálfur býðst Einar til að fara með manni þessum, salta laxinn, finna heppilegan stað fyrir laxasöltunina og leggja á ráðin um flutning hans til Hólms, að sjálfsögðu gegn sanngjarnri greiðslu.⁹

Ekki verður annað af bréfi þessu ráðið en að Einar Þórólfsson hafi dvalist í Kaupmannahöfn í rúmlega eitt ár áður en hann lét til skarar skriða. Ekkert er vitað um athafnir hans þann tíma. Einar kynni raunar að hafa þá kynnt sér laxasöltun, hann býðst að minnsta kosti til að annast það verk sumarið 1773. Einnig kemur til álita að Einar hafi þá kynnt sér aðstæður ytra og hvernig hann ætti að bera sig að til að koma áhugamáli sínu á framfæri við ráðamenn.

Ljóst er af bréfi Einars til rentukammers, dagsettu 5. janúar 1774, að stjórn Almenna verslunarfélagsins sendi hann til Christiansens, kaupmanns í Hólmi, vorið 1773 og skyldi kaupmaður gera tilraun með laxasöltun.

Mikið var að gera við Hólmsverslun þegar Einar kom til landsins og gat kaupmaður ekki séð af neinum starfsmanni til að aðstoða við laxasöltunina í svipinn. Borgarfjarðarferðin dróst því til 12. júlí en þá var besta veiðitímabilið liðið að sögn Einars. Eftirtekjan varð því mjög lítil, aðeins hálf önnur tunna af söltuðum laxi. Christiansen mun þá hafa talið tilraunina misheppnaða og viljað hætta við þennan atvinnurekstur en þá brá Einar á það ráð að fara aftur til Kaupmannahafnar og leggja málið fyrir rentukammerið. Hann lagði að þessu sinni fram álitserðir frá fjórum Borgfirðingum, Þorgrími Sigurðssyni, sýslumanni í Hjarðarholti, og prestunum Kristjáni Jónssyni í Stafholti, Þorleifi Bjarnasyni í Reykholti og Þorsteini Sveinbjörnssyni á Hesti. Líklega eru þetta mennirnir sem hvöttu Einar til Kaupmannahafnarferðar árið 1771. Allir mæla þeir eindregið með erindi Einars, fullvissa stjórnvöld um að upplýsingar hans um laxagengd séu réttar og ítreka að nauðsynlegt sé að bæta verslun í héraðinu. Þeir Þorleifur og Þorsteinn vitna máli sínu til stuðnings í *Ferðabók Eggerts Ólafssonar* og Bjarna Pálssonar og upplýsa að svo mikið vatn hafi verið í borgfirskum ám sumarið 1773 að laxveiði hafi brugðist af þeim sökum, árnar hafi flætt yfir alla bakka og verið svo vatnsmiklar að ekkert net hafi þolað straupþungann.

Einar Þórólfsson ritaði rentukammeri annað bréf 13. janúar 1774, ítrekar fyrri tillögur og leggur að auki til að reist verði sláturhús fyrir nautgripi í tengslum við laxasöltunina, enda yrði slíkur atvinnurekstur ábatasamur og gæti bætt laxasöltunina upp ef laxveiðin brygðist. Fram kemur að margir nautgripir voru í Borgarfirði, enda hafi bændur fjölgað þeim mikið á fjárkláðaárunum.¹⁰

Rentukammerið brá við og ritaði stjórn Almenna verslunarfélagsins hinn 12. febrúar og óskaði eftir umsögn hennar um erindi Einars. Svarbréf er dagsett 17. febrúar. Þar er fallist á að veiðarnar 1773 kunni að hafa hafist of seint til að bera verulegan árangur. Lagt er til að Einar verði kominn á vettvang í Borgarfirði eigi síðar en um miðjan maímánuð og hafi salt og tunnur meðferðis. Rentukammerið ritaði Einari síðan hinn 12. mars og benti honum á að snúa sér til stjórnar Almenna verslunarfélagsins og Christiansens, kaupmanns í Hólmi, í tæka tíð næsta sumar. Hann geti unnið sem púlsmáður við Hólmsverslun á öðrum árstíðum en yfir sumarmánuðina, enda þurfi verslunin að taka daglaunamenn hvort sem væri. Einar hafði í bréfinu frá 5. janúar farið fram á að fá ferðakostnað frá árinu 1773 greiddan.

Rentukammerið hafnaði þeim tilmælum, kvað Einari þá hafa verið nær að koma sér til Íslands í tæka tíð og að ánum.

Mál Einars kom aftur inn á borð í rentukammeri í maímánuði. Skýringin er væntanlega sú að konungur yfirtók Almenna verslunarfélagið hinn 28. apríl. Stjórnardeildin ritaði fyrirverandi forstjórum verslunarfélagsins hinn 18. maí og spurðist fyrir um hvort ráðlegt væri að ráða Einar til reynslu næsta ár, hvernig gæði laxins hefðu verið og hvaða háttur á móttöku hans væri hagkvæmastur. Greinarhöfundur hefur ekki fundið svarbréf þrátt fyrir talsverða leit, en af fyrrnefndu svarbréfi frá 17. febrúar er ljóst að gæðin voru talin vera nægileg þrátt fyrir að laxinn væri smár. Rentukammerið ritaði Einari síðan hinn 24. maí og tilkynnti honum að hann yrði ráðinn til reynslu næsta ár og fengi vinnu sem púlsmáður í Hólmi þangað til. Beiðni um ferðastyrk var neitað.¹¹

Fram kemur í fyrrnefndu bréfi Almenna verslunarfélagsins frá 17. febrúar 1774 að sr. Þorsteinn Sveinbjörnsson hafði á árinu 1770 sent félaginu tillögu um laxasöltun í Borgarfirði. Stjórn verslunarfélagsins kveðst hafa sent Hólmskaupmanni tillögu þessa til umsagnar en hún hafði ekki borist þegar bréfið var ritað. Sr. Þorsteinn kynni því að vera höfundur hugmyndarinnar um laxasöltun í héraðinu.

Víst er að Einar Þórólfsson hefur ekki verið kominn að borgfirskum ám í tæka tíð vorið 1774. Bréf rentukammers frá 24. maí það ár bendir eindregið til þess að hann hafi átt að hefja laxasöltun vorið 1775. Virðist því eðlilegast að telja starfsemina hefjast það ár, söltunin 1773 misheppnaðist svo sem fram hefur komið.

Í þjónustu konungsverslunarinnar síðari

Einar Þórólfsson dvaldist í Kaupmannahöfn veturinn 1775-1776. Hann ritaði rentukammeri hinn 29. janúar 1776 og kvað unnt að flytja út mikið magn af söltuðum laxi frá Íslandi ef réttum aðferðum væri beitt, svo mikið magn væri af laxi í íslenskum ám. Stjórnardeildinni er bent á að afla nánari upplýsinga um þetta atriði hjá Finsen (Hannesi Finnssyni, síðar biskupi) og (Ólafi) Olaviusi.¹² Veiðarnar sumarið 1775 hafa væntanlega gengið að óskum. Gera má ráð fyrir að Hannes hafi átt að veita upplýsingar um veiðar á vatnasviði Hvítár eystri og Olavius um veiðar í ám á Norðurlandi, en hann hafði nýlega rannsakað það svæði. Stjórnardeildin benti Einari á í bréfi, dagsettu 10. febrúar, að snúa sér til stjórnar konungsverslunarinnar síðari um þetta atriði. Þetta mun Einar hafa gert en viðbrögð stjórnardeildarinnar voru ekki ætíð snögg. Rentukammerið bauð stjórn konungsverslunarinnar að kanna þetta mál með bréfi, dagsettu 8. mars 1777. Sama dag var Steindóri Finnssyni, sýslumanni í Árnessýslu, ritað og honum falið að skipa Eyrarbakkakaupmanni að senda beyki og

aðstoðarmann að Skálholti. Þar skyldi sá lax saltaður sem landeigendur við Hvítá eystri og þverár hennar vilji selja. Steindóri var einnig falið að útvega húsnæði fyrir starfsemina í Skálholti eða á öðrum jafngóðum stað í grenndinni. Tekið er fram að útvegaðir verði bátar til að flytja laxinn frá söltunarstað að fossinum í ánni (Selfossi) og spurst fyrir um hvort ferjubátar nægi til þessa flutnings frá fossinum til Eyrarbakka. Sýslumanni var falið að útvega nothæfa báta og einnig að láta kanna rennsli árinna. Svar Steindórs hefur borist með haustskipum 1777. Rentkammerið tjáir stjórn konungsverslunarinnar hinn 20. janúar 1778 að erfitt verði að koma á fót laxasöltun á Eyrarbakka, staðurinn sé of langt frá Skálholti og efri hluta ána og því verði laxinn ekki lengur ferskur þegar hann berist söltunarstöðinni þar. Þá var vafi talinn leika á um að Hvítá eystri væri bátgeng frá Skálholti að Selfossi. Loks kemur fram að sýslumaður krefjist alltof háts verðs fyrir laxinn. Afleiðing þessa varð sú að fallið var frá öllum hugmyndum um laxasöltun við Hvítá eystri. Bréfið sýnir að áður var af einhverjum ástæðum fallið frá hugmyndinni um laxasöltun í Skálholti, þar skyldi einungis tekið á móti laxi til söltunar.¹³

Laxasöltun við Hvítá í Borgarfirði er getið í ritgerð Bechs *Om Handelen paa Island* frá 1781. Þá hafði verið byggt yfir starfsemina. Bech kveður laxinn verða að vera nýjan þegar hann væri saltaður, enda skemmdist hann ella og spillti fyrir vörunni á markaði. Bech telur hina mestu nauðsyn bera til að Íslendingar tileinki sér þá tækni sem þurfi til að salta lax. Hann upplýsir einnig að enginn lax hefði verið fluttur út frá Hólmsverslun áður en laxasöltunin við Hvítá hófst, þá hafi raunar lítilsháttar af þessari vöru verið flutt út frá Skagaströnd. Saltaði laxinn var seldur til Ítalíu að sögn Bechs.¹⁴ Síðar verður vikið að öðrum heimildum um útflutning á laxi frá Hólmi (Örfirisey).

Laxahúsið við Hvítá í Borgarfirði var byggt einhvern tíma á árunum 1776-1781. Greinarhöfundur hefur hvorki haft upp á lýsingu né úttekt á húsi þessu, úttektir og uppboðsgerðir úr Borgarfjarðarsýslu eru ekki meðal þeirra skjala úr sýslunni frá 18. öld, sem varðveitt eru í Þjóðskjalasafni Íslands. Því verður hvorki fullyrt um stærð hússins né af hvaða efni það var gert. Sveinn Pálsson, læknir og náttúrufræðingur, kom að húsinu í ágústmánuði 1791 en lýsir því ekki. Húsið stóð að hans sögn skammt frá Hvítárvöllum og hjá því var lögferja á Hvítá. Ferjutollur var 5 skildingar fyrir mann og hest. Klettur voru hjá laxahúsinu báðum megin við Hvítá. Þeir voru úr mósörtu blágrýti með lögum af leir-og sandsteini sem kvarz-og zeolitaæðar greindust um.¹⁵ Lögferja var öldum saman á Hvítá og tekur Ferjubakki nafn af henni. Lýsing Sveins Pálssonar bendir því til að laxahúsið hafi staðið gegnt Ferjubakka, væntanlega á svonefndum Skálahól.

Hæsti kollur hólsins heitir Köllunarklettur. Þar skyldu menn standa og kalla á ferju, enda sást vel og heyrðist þaðan að Ferjubakka en þar var báturinn.¹⁶ Þetta er væntanlega sami staðurinn og Mum reisti hús á um 1650 og fyrr var getið.

Ekki virðist fengurinn hafa svarað til lýsinga þeirra Eggerts Ólafssonar og Bjarna Pálssonar á laxagengd í Grímsá og öðrum ám í Borgarfirði. Skúli Magnússon landfógeti tilgreinir útflutning á söltuðum laxi frá Íslandi 1764-1773 og 1774-1783. Á fyrria tímabilinu voru samtals fluttar út 6 tonn af laxi frá höfnum á Suðurlandi en Hólmshöfn var ein þeirra. Útflutningur á laxi frá Suðurlandshöfnum var samtals 196 tonn á síðari tímabilinu. Væntanlega hafa því fjórar og hálf tunna af söltuðum laxi samtals verið fluttar út frá öðrum höfnum á Suðurlandi en Hólmi á árunum 1764-1773, enda hlýtur það magn (ein og hálf tunna) sem Einar Þórólfsson saltaði 1773 að vera innifalið í heildarsummuni fyrir það tímabil. Upplýsingar benda ekki til að útflutningur á söltuðum laxi hafi aukist frá öðrum höfnum en Hólmi á tímabilinu 1774-1783. Ætti því samtals að hafa verið saltað í 191 1/2 tunnu í söltunarstöðinni við Hvítá á því tímabili. Framleiðsla þessi dreifðist á níu ár enda var ekkert saltað við Hvítá árið 1774 svo sem fram hefur komið. Hefur því að meðaltali verið saltað í 21 1/2 tunnu á ári á tímabilinu 1775-1783.

Landfógeti kveður söluverð á tunnuni af söltuðum laxi erlendis vera 10 rd. Árlegar tekjur af söltunarstöðinni hafa því verið 215 rd. Útgjöld voru á hinn bóginn andvirði hráefnisins (laxins), 2 rd. og 64 sk. tunnan eða samtals um 57 rd.,¹⁷ salt og tonn og kaup Einars Þórólfssonar og aðstoðarmanns hans. Torvelt er að fá niðurstöðu um þessa útgjaldaliði. Launataxtar konungsverslunarinnar eru raunar þekktir. Hún greiddi kaupmanni 400 rd. í árslaun árið 1776, undirkaupmanni 200 rd., aðstoðarmanni (assistent) 120 rd og beyki 90 rd. Ótaldar eru þá ýmsar sporslur til amt-og sýslumanna.¹⁸ Þeir Einar Þórólfsson hafa væntanlega ekki tekið laun samkvæmt þessum taxta enda hefði þá nokkurt tap orðið á starfseminni. Til álita kemur að þeir Einar hafi tekið laun samkvæmt taxta sem notaður var hjá Innréttingunum hf. í Reykjavík um 1780. Þar fékk vefari um 40 rd. í árslaun og aðstoðarmenn, nemar og spunakonur 20-35 rd. hver.¹⁹ Einar Þórólfsson dvaldist suma vetur (jafnvel flesta eða alla) í Kaupmannahöfn og er því ástæða til að ætla að hann hafi haft sæmileg laun. Árlegur hagnaður af starfseminni hefur verið um 35 rd. ef gert er ráð fyrir því að Einar hafi fengið 90 rd. í árskau og aðstoðarmaðurinn 30 rd. Útgjöld vegna kaupa á salti og tunnum og greiðsla fyrir frakt hefur verið hverfandi enda var um mjög lítið magn að ræða. Hagnaðurinn vex ef gert er ráð fyrir að árskau þeirra Einars hafi verið lægra en að framan greinir

eða um nokkra tugi rd. á ári hið mesta. Konungsverslunin virðist hafa talið hagnaðinn viðunandi enda verður ekki vart umræðu um að hætta við laxasöltunina á tímabilinu 1774-1783. Ástæða er til að ætla að ársframleiðslan á árunum 1784-1787 hafi verið svipuð og hún var 1775-1783, ekki minni að minnsta kosti. Árið 1784 mun þó vera undantekning, en þá virðast aðeins 17 tonn hafa verið fluttar út.²⁰ Aðstæður voru mjög sérstakar þetta ár, móðuharðindin stóðu sem hæst.

Ekki er unnt að hafa mörg orð um áhrif þessa atvinnureksturs á hag Borgfirðinga. Peningar í umferð kynnu að hafa aukist í héraðinu enda kynni Einar og konungsverslunin að hafa greitt með mynt fyrir laxinn, að minnsta kosti fyrir hluta hans. Þessu til stuðnings skal bent á að sr. Þorsteinn Sveinbjörnsson greiddi 22 rd. í peningum inn á reikning sinn í Hólmsverslun á árinu 1783.²¹ Prestur kann að hafa fengið þetta fé fyrir laxinn en ekki er það ótvírætt, peningaeign landsmanna jókst á síðasta fjórðungi 18. aldar.²²

Atvinnurekstur Einars Þórólfssonar

Borgararéttindin í Reykjavík heimiluðu Einari Þórólfssyni að reka verslun í Reykjavíkurborg á kaupsvæði hans. Það náði yfir Gullbringu-, Kjósar-, Borgarfjarðar- og Mýrasýslu að Hítará. Fleiri fríðindi voru í boði, ókeypis byggingarlóð, byggingarstyrkur og skattfríðindi. Einar átti að fengnum borgararéttindum einnig kost á að kaupa eignir konungsverslunarinnar við hagkvæmu verði, hús á helming bókfærðs verðs og innanstokksmuni og áhöld á þriðjung bókfærðs verðs. Andvirðið var lánað vaxtalaust en eignin skyldi standa að veði fyrir láninu. Lánið skyldi endurgreitt með 10 jöfnum greiðslum og hin fyrsta greidd árið 1790. Skútur konungsverslunarinnar voru boðnar til kaups á 60 rd. rúmlestin (commercelest) og var andvirðið lánað til sex ára, afborganir skyldu dreifast á þessi sex ár. Þó skyldi verðið vera 50 rd. rúmlestin ef greitt var út í hönd. Kaupendum var heitið 10 rd. verðlaunum á rúmlest ef þeir héldu skipinu til fiskveiða. Þeim var einnig heitið nokkurri þóknun fyrir hvern mann, sem þeir tóku í þjónustu sína, og aðstoð við að afla viðskiptasambanda. Hér er aðeins getið þeirra kjara við kaup á húsum, skipum og tækjum sem Einar Þórólfsson notfærði sér. Borgarar voru undanþegnir sköttum og tollum fyrstu 20 árin eftir að Reykjavík fékk kaupstaðarréttindi. Borgurum sem vildu byggja í hinum íslensku kaupstöðum var með tilskipun, dagsettri 20. mars 1789, heitið verðlaunum að upphæð 10% alls byggingarkostnaðarins ef byggingin var fullbúin innan tiltekins tíma.²³

Rúmlest er 2,83 m³. Þetta er mælieining um stærð skipa, smálest er fremur notuð sem þyngdareining.

Einar Þórólfsson dvaldist í Kaupmannahöfn veturinn 1786-1787 og leitaði hófanna hjá rentukammeri um kaup á laxahúsinu og 100 rd. lán. Svarbréf rentukammers er dagsett 7. apríl 1787. Þar er Einari tjáð að hann geti fengið laxahúsið, áhöld þar og innanstokksmuni við sömu kjörum og kaupmönnum buðust við kaup á eignum konungsverslunarinnar. Einar fékk einnig fyrirheit um að fá salt og tunnur lánaðar hjá Hólmsverslun ef andvirði þessa færi ekki yfir 50 rd. Heimilað var honum að flytja 10 tunnur utan með skipum Hólmsverslunar og jafnmikið farmrými heim til Íslands. Frakt skyldi vera einn rd. og 32 sk. Loks var Einari veitt umbeðið lán, 100 rd.²⁴

Athyglisvert er að rentukammerið lætur Einar njóta sömu kjara og Íslandskaupmönnum buðust til að kaupa eignir konungsverslunarinnar. Þetta vekur þá spurningu hvort Levetzow stiftamtmaður hafi nestað Einar með borgarabréfi við brottför hans frá Íslandi haustið 1786 og hafi það tekið gildi þegar Reykjavík fékk kaupstaðarréttindi um áramótin 1786-1787. Slíkt gæti skýrt viðtökur stjórnvalda við erindi Einars, hvers vegna borgaraeiður hans er ódagsettur og orðalagið í borgaraskrá Skúla landfógeta Magnússonar sem getið var hér að framan. Skriflegt fyrirheit um borgarabréf kynni að hafa verið nægjanlegt. Tekið skal fram að þessar tilgátur verða ekki studdar heimildum.

Einar Þórólfsson hefur væntanlega eignast laxahúsið vorið 1787 og haldið atvinnurekstri þar áfram þá um sumarið og hin næstu. Verslunarumsvif hans jukust á árinu 1788 eins og ráða má af vitnisburði Vigfúsar Þórarinssonar, sýslumanns (héraðsdómara) í Gullbringu- og Kjósarsýslu. Hann vottar að Einar hafi stundað heiðarlega og hagkvæma verslun við íbúa þessara sýslna sumarið 1788. Þetta mun hafa hvatt Einar til að færa út kvíarnar. Hann eignaðist skip sumarið 1789 og fékk þá viðbótarlán hjá verslunaryfirvöldum í Danmörku, samtals 600 rd. Loks fékk Einar þetta ár 155 rd. styrk til að byggja hús í Reykjavík.²⁵

Skip Einars hét Haabet (Vonin). Það var áður í eigu konungsverslunarinnar. Hún lét smíða 36 duggur, 30-40 rúmlestir hver, 13 minni þilskip, 8-20 rúmlestir hvert, og tvö allstór þilskip. Einnig keypti konungsverslunin nokkur gömul skip og gerði út. Flest þessara skipa voru í kaupsiglingum við Ísland og á fiskveiðum við strendur landsins en nokkur þeirra voru send til Finnmerkur eða Færeyja.²⁶ Hvergi er getið um stærðina á skipi Einars en það kynni að hafa verið 10 rúmlestir (sjá síðar). Þetta var galías en á skipum af þeirri gerð var framsiglan (stórsiglan) hærrí en aftursiglan (mesansiglan).

Haabet hefur væntanlega verið komið nokkuð til ára sinna um 1790. Sigfús Haukur Andrésson sagnfræðingur kveður skipið hafa orðið svo lekt haustið 1789 að áhöfnin hafi ekki árátt að sigla því til Kaupmannahafnar og hafi þetta komið í veg fyrir að Einar byggði í Reykjavík. Væntanlega hefur verið gert við skipið enda var það á floti árið 1790.

Einar Þórólfsson hefur vafalítið ætlað að nota skip sitt til flutninga á milli Íslands og Kaupmannahafnar. Það hefur verið verkefnalaust yfir sumarmánuðina ef Einar hefur ekki haft fleiri járn í eldinum en hér hefur komið fram. Því verður að telja mjög líklegt að minnsta kosti að skipinu hafi verið haldið til fiskveiða á sumrum enda hefði slíkt fært Einari einhverjar tekjur til að mæta afborgunum af lánum og greiða laun skipverja. Einar hefur ef þetta er rétt verið undanfari brautryðjenda á borð við Bjarna Sivertsen í Hafnarfirði, Guðmund Scheving í Flatey á Breiðafirði og Ólaf Thorlacius á Bíldudal. Fjárskortur Einars hefur komið í veg fyrir að hans yrði getið í sömu andrá og þeirra.

Styrkurinn til byggingarframkvæmda sýnir að áætlað matsverð húss þess sem Einar ætlaði að byggja í Reykjavík hefur verið 1550 rd. Þetta átti að vera vandað hús. Einar hafði fengið sr. Sæmund Hólm á Helgafelli til að teikna húsið en Sæmundur var einna mestur listamaður á Íslandi í þann tíð og hafði fengið verðlaun fyrir teikningar. Uppdráttur Sæmundar er varðveittur í Þjóðskjalasafni Íslands. Hann sýnir fjögur hús og virðast þrjú þeirra vera af múrsteini og eitt, væntanlega pakkhús, af timbri. Hús þessi voru aldrei byggð svo sem fram hefur komið.

Hallar undan fæti

Einar Þórólfsson skuldaði talsvert fé um 1790, hann hafði tekið að minnsta kosti 700 rd. að láni og fengið andvirði skips, laxahússins, innanstokksmuna þess og tækja að auki að láni. Óvíst er um verðmæti hússins. Það hefur ekki verið mikið ef húsið var af torfi eða grjóti eða í hæsta lagi 20-30 rd. að teknu tilliti til afsláttar þess sem var í boði og getið var hér að framan. Öðru máli gegnir ef um timburhús var að ræða en það er líkleggra. Þá hefur kaupverðið væntanlega skipt hundruðum ríkisdala. Ekki er ástæða til að ætla að mikið af innanstokksmunum og tækjum hafi fylgt húsinu og ætti andvirði þess búnaðar aðeins að hafa verið einhverjir ríkisdalir, í mesta lagi fáeinir tugir ríkisdala. Heildarskuld Einars árið 1792 var 1388 rd. og 27 sk. samkvæmt bréfi rentukammers til Ólafs stiftamtmanns Stephensens, dagsettu 8. ágúst 1792 (sjá síðar). Þetta var ekki hærri upphæð en margir kaupendur að eignum konungsverslunarinnar skulduðu á þessum árum.

Á móti kom að Einar hafði tekjur af laxasöltuninni, væntanlega á þriðja hundrað rd. á ári eins og fram kom fyrir í þessari ritgerð. Hann hefur einnig haft tekjur af verslun hérlendis þrátt fyrir að vöruframboð í verslun hans væri lítið. Þá kemur til álita að hann hafi haft tekjur af fiskveiðum ef um þær hefur verið að ræða. Þessar tekjur hafa þurft að vera nægilega miklar til að mæta útgjöldum vegna atvinnureksturs Einars, innkaupum á vörum fyrir verslunina, salti og tunnum og launum áhafnar skipsins og starfsmanns (eða starfsmanna) við laxasöltunina. Sjálfur hefur Einar væntanlega haft takmarkaðan tíma til að sinna laxasöltuninni eftir að hann gerðist kaupmaður. Einar þurfti að sigla árlega til Kaupmannahafnar og selja þar vörur sínar og kaupa nýjar. Hann bjó í Kaupmannahöfn á vetrum og hefur það kostað sitt. Rekstur Einars hefur því verið í járnum og hann ekki mátt við áföllum.

Áföll létu ekki á sér standa. Haabet virðist hafa strandað haustið 1790, væntanlega við Gufunes, en þar var skipið vorið 1791. Frétt um þetta barst til Kaupmannahafnar. Rentukammerið tilkynnti Einari hinn 3. maí 1791 að honum væri heimilt að fara með skipið að vild enda legði hann fram tryggingu fyrir 400 rd. skuld við stjórnina vegna kaupa á skipinu, ella yrði stjórnardeildin að kerfjast uppboðs.²⁷ Einar mun hafa verið að leggja af stað til Íslands þegar honum barst bréfið. Víkur þá sögunni hingað til lands.

Meldal amtmaður ritar rentukammeri 26. ágúst 1791 og kveðst hafa fengið bréf stjórnardeildarinnar frá 3. maí í hendur hinn 9. júlí. Þar hafi sér verið falið að krefja Einar Þórólfsson um tryggingu fyrir 400 rd. skuld við stjórnina eða bjóða skip hans upp ella. Meldal kveður Einar hafa lofað að setja þessa tryggingu en hafi síðan farið að búa skipið til Borgarfjarðarferðar. Tryggingu hafi hann ekki sett. Meldal kveðst því hafa beðið Pál Jónsson, spítalahaldara í Gufunesi, hinn 13. júlí að hafa eftirlit með skipinu og koma í veg fyrir að Einar Þórólfsson eða einhver annar maður gæti tekið það í sína vörslu. Hinn 26. júlí tilkynnti amtmaður Einari að skip hans yrði boðið upp hinn 10. ágúst ef Einar hefði ekki sett margnefnda tryggingu fyrir þann tíma. Einar bað þá um frest til 20. ágúst en amtmaður neitaði þeim tilmælum og gaf þá skýringu á neituninni í bréfinu til rentukammers að þá hefðu margir kaupmenn látið í haf og líkindi á samkeppni um skipið því minnkað mikið. Meldal ritaði Sigurði Péturssyni, sýslumanni í Kjósarsýslu, hinn 30. júlí og bauð honum að bjóða skipið upp á tilteknum degi og auglýsa uppboðið á plakati, sem fest yrði upp á verslunarstöðum, að minnsta kosti í Hafnarfirði og Reykjavík. Fasmer skipstjóri var fenginn til að meta skipið og búnað þess. Amtmaður kveður Einar hafa tekið heilt segl úr skipinu vorið 1791 og selt það. Hann minnir einnig á að Einar hafi fengið 155 rd. styrk til byggingarframkvæmda með

því skilyrði að þær hæfust innan þriggja ára. Sá frestur var því nær liðinn að sögn amtmanns.

Uppboðið fór fram á tilsettum degi. Sigurður Pétursson sýslumaður var uppboðshaldari og þeir Þórólfur Þorbjörnsson í Engey og Bjarni Guðmonsson og Gunnar Þorkelsson á Korpúlfsstöðum vottar. Uppboðsskilmálar voru birtir á uppboðsstað sem var Gufunes. Fyrst var skipið boðið til kaups með öllum búnaði fyrir 400 rd. Enginn gaf sig fram samkvæmt bréfi Sigurðar Péturssonar, dagsettu 1. ágúst 1792. Aftur á móti komu tvö boð fram, Páll Jónsson bauð 300 rd. og Einar Þórólfsson 330 rd. Sýslumaður taldi sér óheimilt að taka þessum boðum miðað við þá skilmála sem amtmaður hafði sett (lágmarksboð í skip og búnað skyldi vera 400 rd.). Var þá skipið og búnaður þess seldur stykki fyrir stykki. Samtals fengust 226 rd. og 63 sk. fyrir eignirnar. Fasmer skipstjóri keypti þorra þeirra en hann bauð fyrir Daniel Isaachsen stórkaupmann. Isaachsen þessi bjó í Kristjánssandi í Noregi, en rak hér verslun og byggði hús við austanvert Hafnarstræti (Strandgaden) í Reykjavík árið 1792. Verslun þessi var lítil og mun hafa lagst af upp úr aldamótunum 1800. Haabet (skipsskrokkurinn) virðist hafa selst fyrir 86 rd.²⁸

Einar reynir að klóra í bakkann

Gert var við Haabet í Reykjavík síðla sumars 1791 og skipinu síðan siglt til Noregs. Einar Þórólfsson sigldi til Kaupmannahafnar þetta sama haust. Andvirði skips og búnaðar nægði ekki til að greiða skuld hans við stjórnina vegna skipakaupanna 1788 eða 1789. Stjórnvöld virðast af þessari ástæðu hafa höfðað mál gegn Einari og gjaldfellt allar skuldir hans. Dómur féll í hirð- og borgarrétti (Hof og Stadsret) 30. apríl 1792. Þar var Einar dæmdur til að greiða realisationscommisionen 1388 rd. og 27 sk. Á móti kom andvirði þilskipsins Skarven (Skarfurinn) sem selt hafði verið á uppboði fyrir 1021 rd. Við þessa upphæð bættist kostnaður vegna uppboðs Skarvens, samtals 9 rd. og 60 sk. Eftirstöðvar skuldarinnar voru því 415 rd. og 81 sk. Stjórnvöld rituðu Ólafi Stephensen stiftamtmani hinn 8. september 1792 og fólu honum að láta bjóða upp laxahúsið og aðrar eignir Einars á Íslandi til að jafna þessa skuld.²⁹

Uppboð Skarvens sýnir að Einar Þórólfsson hefur keypt tvö skip, Haabet og Skarven, hið síðarnefnda líklega eftir að Haabet varð lekt árið 1789 eða eftir uppboð þess skips 1791. Boð hans í Haabet bendir til að hann hafi þá haft fé handbært. Einar virðist aðeins hafa tekið lán erlendis til að kaupa Haabet. Hann virðist því hafa keypt Skarven fyrir eigið fé eða með styrk frá samstarfsmönnum í Borgarfirði.

Samtals virðist Einar Þórólfsson hafa skuldað 1615 rd. og 30 sk. áður en skip hans voru boðin upp. Hann hafði fengið rekstrarlán að upphæð samtals 700 rd. og 155 rd. í byggingarstyrk, sem orðinn var endurkræfur. Samtals eru þetta 855 rd. Einar kann að hafa fengið lán til kaupa á Skarven þótt ekki hafi fundist skjöl sem staðfesta það. Ella hlýtur afgangur skuldarinnar að eiga rætur að rekja til kaupa á laxahúsinu ásamt innanstokksmunum og tækjum, en þessar eignir hefur Einar fengið við hálfu matsverði eða þriðja hluta þess (innanstokksmuni og tæki). Laxahúsið hefur verið allvegleg bygging ef sú var raunin. Matsverð þess hefur verið um 1.600 rd. eða tvöfalt matsverð pakkhúss sem Innréttingarnar hf. byggðu í Reykjavík á sjötta tug aldarinnar. Það var allstórt en án innréttinga. Þetta verður að telja ósennilegt, líklegra er að hluti skuldarinnar sé tilkominn vegna kaupa á Skarven. Til álita kemur að Einar og starfsmaður hans hafi sofið í húsinu hjá Hvítárvöllum og hafi það verið rúmbetra af þeim sökum.³⁰ Tekið skal fram að Einar kann að hafa skuldað meira en hér kemur fram, einkum ef hann hefur fengið lán innanlands til kaupa á þilskipinu Skarven.

Að leikslokum

Einar Þórólfsson tapaði öllum eignum sínum í kjölfar dómsins 1792 og boðs rentukammers um að eignir hans á Íslandi skyldu boðnar upp. Hann ritaði rentukammeri eftir að dómurinn féll og er það bréf dagsett 28. maí 1792 að St. Annegade í Kristjánshöfn. Þar hefur Einar Þórólfsson haldið til þessa vordaga og ef til vill mun oftár. Í bréfinu er gangur mála rakinn eins og hann kom bréfitara fyrir sjónir. Einar kveðst hafa þurft að fara frá Reykjavík til Borgarfjarðar þegar Meldal hafði birt þá ákvörðun stjórnvalda að Haabet skyldi boðið upp nema Einar setti tryggingu fyrir greiðslu á fyrrnefndri 400 rd. skuld. Ferðin hafi verið farin til að útvega fé þetta og það hefði tekist ef amtmaður hefði lengt frestinn um tíu daga. Amtmaður hafi á hinn bóginn haldið fast við að uppboðið skyldi fara fram hinn 10. ágúst. Einar kveðst af þessari ástæðu hafa orðið að takast á hendur þriggja daga ferð til að komast á uppboðsstað í tæka tíð. Þar hafi hann boðið 330 rd. í eignirnar. Því boði hafi sýslumaður hafnað og einnig 300 rd. boði Páls Jónssonar spítalahaldara. Þessi ákvörðun hafi bakað sér og konungssjóði tjón. Einar upplýsir að Haabet hafi verið siglt til Kristjánssands eftir smávægilega viðgerð og hafi þar verið metið á 1.500 rd. Fram kemur einnig að Einar hafi ekki getað haldið skipinu úti vegna þess að enginn hafi fengist til að tryggja það en þetta sé breytt.

Málsmeðferð allri var ábótavant að sögn Einars. Hann átelur að engar reglur um framkvæmd uppboða séu í gildi á Íslandi og gagnrýnir einnig að

uppboðið hafi ekki verið auglýst, engin plaköt þar sem það hafi verið kunnbert hafi sést í Reykjavík. Þessu var ekki mótmælt síðar. Meldal amtmaður hafði þó boðið Sigurði Péturssyni sýslumanni að láta setja þau upp. Einar kveðst vera mjög móðgaður vegna þessarar málsmeðferðar allrar og leggur fram tvær kröfur. Þess er krafist að rentukammerið léti rannsaka alla málsmeðferðina og taka skýrslur af sýslumanni, Lilliendal fulltrúa amtmanns og vottunum þremur. Einnig óskar Einar eftir því að fá frítt far með fálkaskipinu til Íslands. Ekki var farið fram á skýrslutöku af Meldal amtmanni enda tilgangslaust. Hann andaðist í nóvembermánuði 1791 og hefur það spurst til Kaupmannahafnar fyrir vordaga 1792.³¹

Ekki verður af heimildum ráðið hvort Einar hefur verið að útvega lánsfé í Borgarfjarðarferðinni 1791 eða innheimta útistandandi skuldir nema að hvorttveggja sé. Hið síðastnefnda er ef til vill líklegast, Einar hafði haft nokkuð umleikis í því héraði um nokkurt árabil þegar hér var komið sögu.

Rentukammerið varð við báðum þessum kröfum. Það ritaði Einari Þórólfsyni hinn 29. maí 1792 og kvað hann fá frítt far með fálkaskipinu, en fæða yrði hann sig sjálfur á leiðinni og óheimilt væri honum að taka með sér verslunarvörur.³² Víst er að Einar kom út þetta vor. Sigfús Haukur Andrésón sagnfræðingur kveður Einar hafa verslað í Straumfirði í félagi við Pál Björnsson Brekkmann, borgara í Reykjavík, sumarið 1792. Er þá þrennt til. Einar hefur verið starfsmaður Páls þetta sumar, Páll hefur flutt inn vörur fyrir þá báða eða að Einar hafi selt af birgðum. Uppboð á eignum Einars hér á landi fór ekki fram fyrr en síðla sumars 1792 eða um haustið. Einar fór utan um haustið 1792 að sögn Sigfúsar Hauks Andrésónar.³³

Ekki var látið við þetta sitja. Rentukammerið varð við kröfu Einars Þórólfsónar um rannsókn á málsmeðferð. Stjórnardeildin ritaði Ólafi stiftamtmani Stephensen og óskaði eftir skýringum. Ólafur mun hafa krafist Sigurð Pétursson um skýringar en fékk það svar að sýslumaður hafi ekki átt annars kost en að breyta eins og hann gerði, uppboðsskilmálar Meldals hefðu verið ótvíræðir og ekki heimilað frávik. Ólafur stiftamtmaður ritaði rentukammeri að þessum upplýsingum fengnum og kveðst ekki skilja þessa málsmeðferð. Þessar skýringar voru teknar góðar og gildar, enginn knúði á um frekari aðgerðir. Nútímamaður hlýtur að tortryggja aðkomu Fasners skipstjóra sem allt í senn mat skipið til verðs, bauð í það og keypti við mjög vægu verði.³⁴

Einar Þórólfsón sigldi til Kaupmannahafnar haustið 1792 og gerði ekki athugasemd við rannsókn þessa. Hans getur ekki í skjölum stjórnvalda eftir uppboðið haustið 1792. Einar ber aftur á móti á góma í ritdeilu þeirra G. A. Kyhns kaupmanns og Magnúsar Stephensens, síðar dómstjóra í Landsyferréttinum. Tildrög deilunnar voru þau að háttsettir embættismenn

á Íslandi kærðu framkvæmd *Auglýsingar um lausn hinnar íslensku kauphöndlunar* frá 1786 til konungs og sökuðu kaupmenn um kúgun og rangsleitni í viðskiptum og að sjá landsmönnum ekki fyrir nægri vöru. Einnig var farið fram á að verslunin yrði gefin frjáls öllum þjóðum. Þetta erindi gengur undir nafninu *Almenna bænarskráin* og var samþykkt árið 1795 og undirrituð af allflestum próföstum og sýslumönnum. Kyhn mótmælti áburðinum á kaupmenn í ritinu *Nödværge mod den paa Island regjerende Övrighed* sem kom út árið 1797. Þar nefnir hann Einar Þórólfsson sem dæmi um vanhæfni Íslendinga til að stunda verslunarrekstur. Magnús Stephensen tók þetta óstinnt upp og lætur í það skína að Kyhn hefði fremur átt að taka þá Bjarna Sivertsen og Ólaf Thorlacius til viðmiðunar. Þeir hafi margt það til brunns að bera sem þurfi til að reka verslun enda hafi þeim vegnað vel. Einar á hinn bóginn sé heimskur bóndi (tossede Bondekarl), sem að vísu hafi verið skrifandi en hafi skort alla þekkingu á verslunarrekstri og hafi hvorki gegnt embætti né átt möguleika á að fá slíka stöðu. Hann hafi þó haft kjark til að taka lán og það án möguleika á að greiða lánið. Lyktir hafi orðið þær að greiðslubyrðin hafi orðið viti, samvisku og líkama Einars ofviða í Kaupmannahöfn en þetta hafi orðið örlög margra manna annarra.³⁵

Frásögn Magnúsar Stephensens bendir til að Einar hafi annaðhvort misst vitið eða fyrirfarið sér í Kaupmannahöfn. Virðist hið síðara líklegra, einkum vegna tilvísunar Magnúsar Stephensens til örlaga fleiri Íslendinga í höfuðstaðnum. Vitað er að sumir þeirra gengu í sýkin þegar öll sund virtust lokuð eða þeir töldu sóma sínum misboðið. Hér verður því talið að Einar hafi dáið veturinn 1792-1793 eða síðar á árinu 1793. Umsögn Magnúsar um greind Einars og eiginleika lýsir ef til vill betur viðhorfum Magnúsar til framfaraviðleitni hins almenna borgara en Einari sjálfum. Magnús Stephensen var upplýsingarmaður og þeirrar skoðunar að menn ættu að harsla sér völl innan þeirrar stéttar sem þeir tilheyrðu við fæðingu og gera sig ánægða með það hlutskipti.

Rak sr. Þorsteinn Sveinbjörnsson laxasöltun?

Stiftamtmani var boðið að bjóða upp laxahúsið með rentukammersbréfi, dagsettu 8. september 1792. Uppboðið hefur því farið fram síðla það ár. Borfirskar heimildir herma að sr. Þorsteinn Sveinbjörnsson hafi keypt laxahúsið á uppboðinu og flutt það að Hesti.³⁶ Hann kann svo sem fram hefur komið að vera upphafsmaður hugmyndarinnar um laxasöltun í Borgarfirði. Sr. Þorsteinn kann að hafa rekið stöðina eftir að Einar Þórólfsson hvarf af sjónarsviðinu. Þessu til stuðnings skal bent á að sr.

Þorsteinn fékk árið 1791 tíu ríkisdala styrk til kaupa á körum til að verka í lax en var síðar heimilað að kaupa hamp fyrir upphæðina. Fram kemur að sr. Þorsteinn hafði hug á að auka silungsveiði í Borgarfirði.³⁷ Hampinn hefur sr. Þorsteinn væntanlega ætlað að nota í net en þau voru þá einkum gerð af togi, svonefnd einhölunet. Slík net hafa verið mun veigaminni en hampnet.³⁸ Upplýsingar þessar benda til að sr. Þorsteinn Sveinbjörnsson hafi haft hug á að hefja laxasöltun 1791 og jafnvel að hann hafi rekið slíkt fyrirtæki í skamman tíma.

Byggðastefna á 18. öld?

Mikil tilfærsla stofnana og valds til Reykjavíkur átti sér stað á 18. öld og um aldamótin 1800. Þá var Alþingi lagt niður og Landsyfírréttur stofnaður í Reykjavík og biskupsstólarnir í Skálholti og á Hólum voru fluttir til bæjarins. Allflestir háembættismenn landsins settust þá að í bænum eða grennd. Veigamesta tilraunin á 18. öld til að efla atvinnulíf í landinu var gerð í Reykjavík, miðstöð Innréttinganna hf. var í bænum og þar var meginhluti atvinnureksturs á vegum þess hlutafélags. Það stefndi að allsherjarviðreisn atvinnulífs í landinu.³⁹ Tilraunin verður ekki tengd byggðastefnu í nútímaskilningi en markmið þeirrar stefnu er að treysta byggð og efla byggðakjarna til mótvægis við höfuðborgarsvæðið. Hér verður kannað hvort hugmynda af því tagi hafi gætt á 18. öld.

Konungur rak saltvinnslu úr sjó á Reykjanesi við Ísafjarðardjúp um tveggja áratuga skeið á ofanverðri 18. öld og lét kanna möguleika á að setja slíka verksmiðju á stofn á Reykhólum í Barðastrandarsýslu.⁴⁰ Ekki varð af framkvæmdum á síðarnefnda staðnum. Á báðum þessum stöðum lágu hverir nærri sjó og voru vel fallnir til að eima við sjó. Atvinnurekstur þessi verður því ekki kenndur við byggðastefnu, aldrei kom til orða að þessi atvinnurekstur skyldi fyrst og fremst vera byggðunum umhverfis fyrirnefnda staði til framdráttar. Laxasöltun Einaris Þórólfssonar átti á hinn bóginn fyrst og fremst að gagnast Borgfirðingum og gera þeim kleift að hagnýta náttúruauðlind sem verið hafði vannýtt til þessa. Sama var uppi á teningnum um vefsmiðju og sokkaverksmiðju, sem Jón Sveinsson (Sölvasonar), sýslumaður í Suður-Múlasýslu, lagði til að komið yrði á fót í Eskifjarðarkaupstað. Atvinnurekstur þessi átti að stuðla að bættri ullarvinnslu og auknum vefnaði í sýslunni og gefa sýslubúum tækifæri til að selja þessar vörur við betra verði en þeir höfðu fengið til þessa, einnig að gefa fátækum mönnum kost á að afla tekna með vinnu í verksmiðjunni eða fyrir hana. Bréf þetta er dagsett 17. febrúar 1787. Stjórnardeildin kvaðst ekki geta stutt fyrirtæki af þessu tagi, það gæti skaðað heimilisiðnaðinn.

Sýslumanni var aftur á móti benta á að verð á vaðmáli mundi hækka ef framleiðslan yrði vandaðari og hráefni betur flokkuð en raun væri á og var honum falið að greina sýslubúum frá þessu. Tveimur árum síðar fór Jón Sveinsson sýslumaður fram á að rentukammerið skipaði kaupmönnum að flytja hamp (blaar) og hör til Austfjarða en fær það svar að fríverslun hafi verið komið á og kaupmenn ráði sjálfir hvaða vörur þeir flytji til Íslands.⁴¹ Rentukammerið ráðlagði því sýslumanni að snúa sér til kaupmanna með þetta erindi. Ekki verður af heimildum ráðið hvort einhver atvinnurekstur af þessu tagi var settur á laggirnar í Eskifjarðarkaupstað eða í grennd um 1790. Víst er á hinn bóginn að skotrokkur kom þar í leitirnar á pakkhúslofti fyrir allmörgum árum og var greinarhöfundur sýnt það tæki.

Bæði laxasöltunin og fyrirhuguð vefsmiðja og sokkaverksmiðja hefðu einkum gagnast íbúum á tilteknu svæði eða komið þeim að notum. Þennan atvinnurekstur mætti því flokka undir byggðastefnu. Tilraun, sem þeir Stefán amtmaður Þórarinnsson og Jón sýslumaður Jakobsson, stjúpfadir hans, gerðu á Norðurlandi á síðasta tug 18. aldar, sver sig þó betur í þá ætt. Þeir höfðu forgöngu um stofnun hlutafélags um rekstur vefsmiðju á Akureyri, sem keypti tæki af Innréttingunum í Reykjavík og tilsniðið hús í Noregi. Hluthafar voru dreifðir um allt Norðurland, aðeins fáeinir voru þó úr Húnavatnssýslu. Ekki fór á milli mála að fyrirtækið átti að styrkja atvinnulíf á Norðurlandi og efla Akureyri sem mótvægi við Reykjavík. Víst er einnig að Stefán amtmaður hafði fullan hug á að gera Akureyri að norðlenskum höfuðstað, hann lagði til dæmis til að Hólastóll og Hólaskóli yrðu fluttir til bæjarins og að stofnað yrði til Alþingis fyrir Norðlendinga að Gásam. Fyrirtækið komst ekki á laggirnar og væntanlega vegna skorts á rekstrarfé. Hús þess kynni aftur á móti að standa enn á Akureyri og nefnast Laxdalshús.⁴²

Stutt yfirlit og nokkur vafaatriði

Frásagnir Eggerts Ólafssonar um laxagengd í borgfirskum ám og vitneskja um laxasöltun fálkafangara frá Brabant um 1650 virðast hafa vakið athygli stjórnvalda og Borgfirðinga sjálfra á þessari náttúruauðlind og möguleikum á betri hagnýtingu hennar. Sr. Þorsteinn Sveinbjörnsson á Hesti lagði árið 1770 til að laxasöltun yrði komið á fót í héraðinu og næsta ár hélt rúmlega þrítugur bóndasonur utan til að vinna þessari hugmynd fylgi, Einar Þórólfsson. Hann var Mýramaður af eigin sögn og kann að hafa ráðist í ferðina að hvötum sr. Þorsteins og þriggja annarra áhrifamanna í héraðinu. Einar dvaldist síðan í Kaupmannahöfn næstu tvö árin og hefur væntanlega kynnt sér söltun á laxi og reynt að afla hugmyndinni um laxasöltun í

Borgarfirði fylgis. Víst er að hann saltaði lax síðar eða hafði umsjón með því starfi. Ferðin bar árangur. Einar var sendur til Hólmskaupmanns sem skyldi greiða götu hans og aðstoða hann við að koma laxasöltun á laggirnar. Laxasöltunin hófst árið 1773 en misheppnaðist þá. Hólmskaupmaður taldi að svo búnu sýnt að slíkur atvinnurekstur gæti ekki borið sig og vildi ekki gera frekari tilraunir á því sviði. Einar felldi sig ekki við þá niðurstöðu, fór til Kaupmannahafnar og sannfærði stjórnvöld um að árangurinn 1773 ætti rætur að rekja til þess hve seint hann hafi komið að ánum það ár og hve mikið vatnsmagn hafi þá verið í þeim. Þráðurinn var því tekinn upp á nýjan leik sumarið 1775 og síðan var laxasöltunin rekin á hverju sumri til 1792 að minnsta kosti. Umsvif munu þó hafa verið lítil sumarið 1784 en þá stóðu móðuharðindin sem hæst. Hús var byggt yfir starfseminu um 1780. Það stóð við ferjustaðinn á Hvítá gegnt Ferjubakka.

Einar Þórólfsson fékk borgararéttindi í Reykjavík 1787 og var fyrsti borgarinn í Reykjavíkurborg. Hann keypti laxahúsið, starfrækti laxasöltunina þar og verslaði einnig fyrir eigin reikning. Einar keypti þilskipið Haabet um 1789. Það varð fljótlega ósjófært vegna leka og mun Einar þá hafa keypt annað skip, Skarven. Atvinnurekandi og kaupmaður þurfti að eiga skip til flutninga á milli Íslands og Kaupmannahafnar. Einnig kann Einar að hafa gert skipin út til fiskveiða yfir sumarmánuðina. Slíkt var hagkvæmt af tveimur ástæðum, verðlaun voru í boði fyrir slíkan atvinnurekstur og unnt var að nýta áhöfnina yfir sumarmánuðina en annars var hún verkefnalaus. Gert var við Haabet að því er best verður séð. Skipið strandaði við Gufunes, líklega árið 1790. Þá var Einari heimilað að ráðstafa skipinu að vild en standa varð hann skil á veði því sem á skipinu hvíldi. Það tókst ekki og var Haabet með öllum búnaði boðið upp í Gufunesi 10. ágúst 1791. Rúmlega 226 rd. fengust fyrir eign þessa á uppboðinu eða rúmlega helmingur veðskuldarinnar. Tvö hærri boð bárust en hvorugu þeirra var tekið, enda bæði lægri en nam skuldinni, 400 rd. Meldal amtmaður hafði fyrirskipað að ekki skyldi tekið lægra boði og Sigurður Pétursson sýslumaður þorði ekki að hundska þá fyrirskipun. Sýslumaður virðist hafa trassað að auglýsa uppboðið þrátt fyrir ótvíræð fyrirmæli um það atriði. Þetta er tortryggilegt en líklega var einungis um yfirsjón að ræða. Á uppboðinu var skipið sjálft slegið fyrir ótrúlega lága upphæð. Kaupandinn, Fasmer skipstjóri, hafði verðlagt skipið og hefur vitað öðrum betur hvers virði skipið var raunverulega. Sú þekking kann að hafa komið honum og umboðanda hans til góða síðar. Stjórnvöld, eigendur veðsins, vildu forðast tap, höfðuðu mál gegn Einari og virðast einnig hafa gjaldfellt önnur lán hans. Málinu tapaði Einar og skuldaði lánadrottni 415 rd. og 81 sk. eftir að hitt skip hans, Skarven, hafði verið selt á uppboði. Sumarið 1792 var Einar

viðriðinn verslun í Straumfirði ásamt Páli kaupmanni Brekkmann en sigldi til Kaupmannahafnar um haustið. Þar hverfur hann sjónum og hefur líklega dáið veturinn 1792-1793, ef til vill voveiflega.

Laxahúsið og eigur Einars Þórólfssonar á Íslandi voru boðnar upp á síðari hluta árs 1792. Ekki er vitað hve mikið fékkst fyrir þessar eignir og er því óvíst hvort búið átti fyrir skuldum. Sr. Þorsteinn Sveinbjörnsson keypti laxahúsið og kann að hafa rekið laxasöltun um skeið eftir að Einar hætti þeim atvinnurekstri. Einnig kemur til álita að sr. Þorsteinn hafi verið viðriðinn reksturinn eftir að Einar Þórólfsson hóf kaupmennsku, pöntun á körum til verkunar á laxi 1791 gæti bent til slíks.

Vafaatriði varða einkum stærðina á skipum Einars og með hvaða fé hann greiddi þau. Kaupmönnum buðust skip konungsverslunarinnar á 60 rd. rúmlestin ef ekki var greitt út í hönd. Einar fékk 600 rd. lán vegna kaupanna á Haabet og ætti það að hafa verið um tíu rúmlestir ef sú upphæð hefur nægt til kaupanna. Upplýsingar Einars um matsverð á skipinu í Kristjánssandi kynnu aftur á móti að benda til að skipið hafi verið stærra og hefur Einar þá greitt mismuninn úr eigin vasa. Allsterkar líkur benda til að Einar hafi fengið viðbótarlán vegna kaupanna á Skarven en hluta af andvirði þess skips kann hann að hafa greitt úr eigin vasa eða með aðstoð Borgfirðinga. Hann bauð 330 rd. í Haabet í ágústmánuði árið 1791 og hefur því haft fé handbært. Lekinn og skipsstrandið riðu fjárhag Einars Þórólfssonar að fullu.

Samanburður á matsverði á Haabet í Kristjánssandi og verði því sem fékkst fyrir Skarven í Kaupmannahöfn benda til að síðarnefnda skipið hafi verið nokkru minna en hið fyrrnefnda. Það kynni þó að hafa verið 6-8 rúmlestir. Verð á skipum í Kaupmannahöfn virðist hafa hækkað verulega á síðari hluta 18. aldar. Skúli Magnússon landfógeti keypti tvö þilskip fyrir Innrétingarnar hf. á öndverðu ári 1752 og var verðið um 40 rd. rúmlestin.⁴³ Söluþilboð stjórnvalda til kaupmanna um 1790 var um 50% herra og er því óvíst að um einhver kostakjör hafi verið að ræða.

¹ Kaupstaður í hálföld, bls. 78-79. Safn til sögu Reykjavíkur.

² S. st., bls. 76.

³ Jón Helgason: Þegar Reykjavík var fjórtán vetra, bls. 48. Safn til sögu Íslands V. Kaupstaður í hálföld, bls. 50.

⁴ Borgfirzkar æviskrár II., bls. 189-190.

⁵ ÞÍ. Ísl. Journ. 1, fylgiskjal nr. 278.

⁶ Eggert Ólafsson: Ferðabók Eggerts Ólafssonar og Bjarna Pálssonar (Rvík 1943) I., bls. 68-71, 155-156. Alpb. Ísl. VI., bls. 233-234, 318-319.

⁷ Jónsbók (Óðinsvé 1970), bls. 189-190.

⁸ Þorkell Jóhannesson: Saga Íslendinga VII., bls. 38-39.

⁹ ÞÍ. Ísl. Journ. 1, fylgiskjal nr. 278.

-
- ¹⁰ ÞÍ. S. st., bréf og álitsgerðir.
- ¹¹ ÞÍ. Rentukammer 28. 16. Bréfab. rtk., öll bréfin.
- ¹² ÞÍ. Ísl. journ 3, fylgiskjal nr. 5.
- ¹³ ÞÍ. Rentukammer 28. 17. og 18. Bréfab. rtk., öll bréfin.
- ¹⁴ Lbs. / Háskbs. JS 37 fol.
- ¹⁵ Sveinn Pálsson: Ferðabók (Rvík 1945), bls. 14-15.
- ¹⁶ Björn Blöndal: Vötnin ströng, bls. 65-67, 70-71.
- ¹⁷ Skúli Magnússon: Forsög til en kort Beskrivelse af Island, bls. 107-109. Bibliotheca Arnamagnæana V.
- ¹⁸ Lbs. / Háskbs. Verslunarsöguheimildir frá 18. og 19. öld, filma nr. 49.
- ¹⁹ Þórður Thoroddi: Om den islandske Klæde Fabrique, Ættir um Innréttungarnar og Reykjavík, bls. 20-21. Jólabók Ísafoldar 1974.
- ²⁰ Skýrslur um landshagi á Íslandi I., bls. 79.
- ²¹ Lbs. / Háskbs. Verslunarsöguheimildir frá 18. og 19. öld, filma nr. 21.
- ²² Lýður Björnsson: Dalir í kistuhandraða, Söguslóðir Afmælisrit helgað Ólafi Hanssyni sjötugum, bls. 303-304.
- ²³ Kaupstaður í hálfra öld, bls. 47-48 (fríðindin). Sigfús Haukur Andrésson: Verzlunarsaga Íslands 1774-1807 I., bls. 340-356 (kaupskilmálar).
- ²⁴ ÞÍ. Bréfab. Sölunefndar A, nr. 53 og 67.
- ²⁵ Sigfús Haukur Andrésson: S. st. II., bls. 488.
- ²⁶ Sigfús Haukur Andrésson: S. st. I., bls. 67-71.
- ²⁷ ÞÍ. Rentukammer 28. 23. Bréfab. rtk. 1790-1794.
- ²⁸ ÞÍ. Ísl. journ. 9, fylgiskjal nr. 234. Önnur bréf liggja með þessu skjali. Kaupstaður í hálfra öld, bls. 44, 57.
- ²⁹ ÞÍ. Rentukammer 28. 23. Bréfab. rtk. 1790-1794.
- ³⁰ Lýður Björnsson: Íslands hlutafélag, bls. 102.
- ³¹ ÞÍ. Ísl. journ. 9, fylgiskjal nr. 236. Bréf Einars liggur með því skjali.
- ³² ÞÍ. Rentukammer 28. 23. Bréfab. rtk. 1790-1794.
- ³³ Sigfús Haukur Andrésson: S. st. II., bls. 488.
- ³⁴ ÞÍ. Ísl. journ. 9, fylgiskjal nr. 234 (svör Ólafs Stephensens og Sigurðar Péturssonar).
- ³⁵ Magnús Stephensen: Forsvar for Islands fornærmede Övrighed, formáli og bls. 55-56.
- ³⁶ Borgfirzkar æviskrár II., bls. 190.
- ³⁷ ÞÍ. Rentukammer 28. 23. Bréfab. rtk. 1790-1794.
- ³⁸ Björn Blöndal: S. st., bls. 142-143.
- ³⁹ Hrefna Róbertsdóttir: Áætlun um allsherjarviðreisn Íslands, Landnám Ingólfs. Nýtt safn til sögu þess V., bls. 29-88.
- ⁴⁰ Lýður Björnsson: Saltvinnsla á Vestfjörðum og Saltverkið í Reykjanesi, Ársrit Sögufélags Ísfirðinga 1977, bls. 7-65.
- ⁴¹ ÞÍ. Rentukammer 28. 23. Bréfab. rtk. 1790-1794.
- ⁴² Lýður Björnsson: Spunastofa Stefáns amtmanns, Sútur (Akureyri 1995) 35. hefti, bls. 99-126.
- ⁴³ Lýður Björnsson: Íslands hlutafélag, bls. 44.

This document was created with Win2PDF available at <http://www.daneprairie.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.